

DESPRE REGIONALISMUL ȘAPCĂ ȘI NEOLOGISMUL OMONIM

DE

ZAMFIRA MIHAIL

Preocuparea pentru înregistrarea primelor atestări ale cuvintelor unei limbi, acțiune implicată realizării oricărui dicționar istoric și etimologic, fără a forma obiectul unor discuții speciale în literatura lingvistică românească¹, a fost concretizată în cercetările practice. Sextil Pușcariu menționa în „Raportul către Comisiunea Dicționarului”: „pentru ca să se vadă cât de vechi e cuvântul s-a dat cel mai vechi exemplu găsit pînă acuma”, acest procedeu fiind aplicat însă în mod diferențiat, deoarece la cuvintele moștenite nu s-a urmărit datarea lor². Stadiul în care se află despuieră tuturor textelor este hotărîtor pentru precizia unei datări, deși chiar consemnarea absolută a atestărilor nu poate fi într-un total elocventă, căci textele nu conțin decît o parte a realității lingvistice din perioada cînd au fost scrise.

În cazul termenilor împrumutați pe cale orală este însă mai eficient principiul cronologiei relative, care oferă posibilitatea stabilirii unei stratificări a cuvintelor din aceeași sferă semantică. Complinită cu o stabilire judicioasă a răspîndirii geografice și a vechimii în limbă din care presupunem că provine forma împrumutată, cronologia relativă este un principiu activ în stabilirea unei etimologii.

Cuvîntul șapcă, datorită faptului că originea sa nu era sigură, a fost înregistrat cu etimologii diferite de dicționarele limbii române³. El este definit prin „acoperămint de cap, pentru bărbați, cu cozoroc în față și cu fundul rotund, adesea conform unui anumit model” și cu această accepție este atestat începînd din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

¹ Asupra problemei datării cuvintelor în alte limbi pot fi consultate articolele ca cele ale Halinei Lewicka, *Datations de mots*, în „Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani”, București, 1958, p. 509—511, B. Pottier, *La valeur de la datation des mots dans la recherche étymologique*, în „Etymologica. Walter von Wartburg zum Siebzigsten Geburtstag”, Tübingen, 1958, p. 581—586 ș. a.

² Cf. *Dicționarul limbii române*, tom. 1, București, 1913, p. XXIV.

³ Cf. TDRG — șapcă „Mütze” < v. sl.; CADE: ~< rus.; Scriban, D.: ~< rus. bg. *šapka* < v. sl. *šapŭka* „glugă”, care e rudă cu fr. *chape* și *cape* (lat. pop. *cappa*) „glugă” și cu *chapeau* „capelă”, ung. *sapka*, *csapka*, *sipka*, tc. *šapka*; Cihac, *Dici. d'etym.* II, p. 385 indică toate limbile slave, maghiara, turca, din care ar fi putut fi împrumutat cuvîntul; DM: ~< rus. bg. *šapka*.

Cercetînd termenii specifici pentru o lucrare de ansamblu asupra terminologiei portului popular românesc, am înfîlînt în documentele slavo-române din secolul al XV-lea și cuvîntul *șapcă*. Ne-am întrebat dacă, în acest caz, înregistrarea în documente slave poate fi considerată drept atestare a cuvîntului românesc⁴, sau este vorba de un cuvînt slav.

În limba veche slavă cuvîntul *шапъкъ* a fost cunoscut și circula astăzi în toate limbile slave⁵. Pe teritoriul țării noastre termenul este atestat, probabil pentru prima dată, în scris, într-un document din 1408 de la Suceava, prin care Alexandru Voievod acordă un privilegiu comercial negustorilor din Lvov ce urmau să plătească vamă la Siret pentru lucrurile ce le transportau, printre care și pentru „șepci”: *отъ шапокъ, отъ ногавици, отъ корды, отъ меча, отъ гривны по три гроши* („de șepci, pantaloni, săbii ungurești, de paloșe de grivnă cîte 3 groși”)⁶. O altă atestare a cuvîntului, din 1413, provine dintr-o legiferare pentru taxa vamală dată de Mircea I (cel Bătrîn) în Țara Românească. La enumerarea mărfurilor de import se specifică: *Хто носит шапки фржшскыж, ниро*⁷ („cine aduce șapci frîncești, [nu va plăti] nimic”, trad. n.). Cuvîntul mai apare și în alte documente pînă la mijlocul secolului al XV-lea.

Aceste „șepci frîncești” sau „de postav” erau pălării italiene⁸ care se importau, precum se consemnează în documente, în număr destul de mare în prima jumătate a secolului al XV-lea. Corina Nicolescu și Florentina Jipescu, studiînd costumul din

⁴ Așa cum îl înregistrează D. P. Bogdan, în *Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române*, București, 1946, p. 107. Lucia Djamo, în studiul *Terminologia comercială a documentelor slavo-române din secolul al XIV-lea și al XV-lea (Terment pentru produse de import)*, în „Analele Universității București”, seria științe sociale, filologie, X, 1961, p. 573—618, înregistrează printre denumirile slave ale unor produse de import termenul *шапка*, glosat prin „șapcă”. Autoarea consideră că în limba română cuvîntul „a putut pătrunde atît prin filieră rusă cît și prin bulgară” (p. 600).

⁵ Cf. Fr. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch des slavischen Sprachen*, Viena, 1886, s. v.; Max Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, III, Heidelberg, 1958, s. v.

⁶ Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p. 632, 635.

⁷ I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească (1413—1508)*, București, 1905, p. 3. L. Tremi, în articolul *Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen*, I, publicat în „Ungarische Jahrbücher” IX, 1929, p. 302, interpretează *фржшскыж* drept „abendländisch, was ebenfalls auf vorwiegend ungarische Vermittlung hinweist” și consideră cuvîntul *șapcă* din acest document de origine maghiară. El este combătut pe drept cuvînt de N. Drăganu, în „Dacoromania” VII (1931—1933), p. 216, care demonstrează că *фржшски* este un nume generic pentru occidentalii de origine latină (francezi, italieni), în cazul dat genevezi sau venețieni, niciodată însă unguri, și conchide: „originea maghiară a lui *șapcă* nu este deloc sigură”. În sprijinul părerii sale aducem un nou argument. *Magyar szófejtő szótár* de Bárczi Géza, Budapesta, 1941, s. v., dă prima atestare pentru cuvîntul *șapcă* în limba maghiară din 1531 (cîtînd „Magyar Nyelv” anul X, p. 375), unde a fost împrumutat dintr-o limbă slavă meridională. Deci nu există nici o premisă pentru a considera termenul folosit în 1413 pe teritoriul țării noastre ca fiind de origine maghiară. Vom arăta însă mai departe că influența maghiară se poate constata, mai tîrziu, în cazul cuvîntului regional *șapcă* „căciulă”.

⁸ Corina Nicolescu și Florentina Jipescu, *Date cu privire la istoria costumului în Moldova sec. XV—XVI*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, 1957, nr. 1—2, p. 142; „astfel de pălării, cu calota înaltă, semisferică, uneori ușor turtită, cu borurile largi și, întoarse în sus sau alteori prelungite în față în forma unui cioc erau obișnuite în lumea nobilimii și orășenilor din Franța și Italia din acea vreme de unde

Moldova din secolele XV—XVI, precizează că „aceste 'șepci frințești' — pălării de paie și pălării de pislă [erau] folosite desigur mai ales în mediul curții domnești și al orașenilor”⁹. Într-un document din aceeași perioadă (cca 1438—1446) „șapca” apare menționată printre lucrurile ce-i fuseseră furate unui om de încredere al domnului¹⁰.

Din a doua jumătate a secolului al XV-lea importul acestor obiecte nu mai este înregistrat. Se poate ca ele să fi fost confecționate acum de meșteșugari locali, al căror număr se înmulțește, dar pînă în secolul al XVII-lea în Moldova și Țara Românească nu este semnalat nici un pălărier. Moda pălărilor nu a pătruns în portul popular decît mult mai tîrziu, la țară fiind folosită căciula¹¹. Reprezentările iconografice ale costumului popular, din acea epocă, din toate provinciile, sînt o dovadă a acestei afirmații. Trebuie să avem în vedere că pînă în secolul al XIX-lea portul popular a fost conservator și „șapca” nu ar fi putut pătrunde în îmbrăcămintea țăranilor.

Pentru obiectul de import folosit ca acoferămînt de cap în secolul al XV-lea de către unii orașeni din Moldova și Țara Românească nu știm ce nume circula. Cuvîntul *șapcă* este atestat numai în textele slave ale documentelor. În aceleași legiferări, cu text identic, scrise în limba latină, corespondentul lui „șapcă” este *mîtra*: „de... mitris nihîl”¹² sau *ozittia*¹³.

Deoarece obiectul nu era de proveniență slavă, ci occidentală, denumirea lui în limba română putea să fie alta decît cea folosită în textul slav. Identitatea formală dintre termenul care circula astăzi și cel din documentele slave din secolul al XV-lea nu este o dovadă a pătrunderii cuvîntului în limba română încă de pe atunci.

se aduceau, întocmai ca și postavurile și catifelele, în Moldova și Țara Românească. Ele erau făcute din pislă și în mod obișnuit erau de culoare neagră sau cafenie închis, cele mai luxoase fiind însă de catifea și alte țesături mai scumpe”. Lucia Djamo, *op. cit.*, p. 600, crede, în mod nejustificat după părerea noastră, că „prin șepci frințești nu se înțeleg cele aduse din Franța, ci produse care le *imitau* (subl. n.) pe acestea”. Trebuie să mai facem o rectificare și anume că, în acea vreme Italia, nu Franța, era denumită „țara frințească” (I. Siadbei, *Asupra raporturilor lingvistice medievale între estul și vestul romanic*, în „Omagiu lui Iorgu Iordan...”, p. 840) și, deci, „șepcile frințești” se aduceau din Italia.

⁹ Corina Nicolescu și Florentina Jipescu, *op. cit.*, p. 132. Cf. I. Bogdan, *op. cit.*, p. 21, 27, 72.

¹⁰ „Am avut un om bun la Tîrgoviște, pe Zanvel, ... căruia i s-au luat hainele de Ipria și punga, ... spada și șapca”, trad. I. Bogdan, *op. cit.*, p. 81.

¹¹ *Cumănacul* „un fel de bonetă de lînă”, atestat la începutul secolului al XVII-lea la Cîmpulung Moldovenesc (v. Al. Rosetti, *Scrisorj românești din arhivele Bis-triței*, București, 1944, p. 41), ca formă, era tot un fel de căciulă făcută din pănură.

La întrebarea „pălărie” [1858] ALR I s-a răspuns prin termenul literar în cea mai mare parte a dialectului dacoromân. Pentru această noțiune numai în Crișana, nord-vestul Transilvaniei și în Maramureș circula un alt termen: *clomp* (*colop*), *clomp*, de origine maghiară (v. pe harta nr. 1 linia de demarcație între cele două arii). În dialectele sud-dunărene s-a răspuns cu termenul *căciulă*: [07] *căciuli*, [08] *căciui*, [09]

căciuli, [013] *căciuli*. Deoarece *pălărie* pare să fie cunoscut de aromâni numai cu sensul „dar pentru mireasă” (cf. Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân*, București, 1961, s. v.), cuvîntul *pălărie*, înregistrat ca răspuns în punctul [05] (Giurmaia de Sus — Crupnic), poate să fie un împrumut românesc, ancheta fiind făcută la coloniști în Cadrilaterul drobogean, nu în satele băștinașe (v. S. Pușcariu, *Atlasul lingvistic român*, I, Cluj, 1938, vol. I, partea I, p. 10).

¹² I. Bogdan, *op. cit.*, p. 37, într-un document din anul 1431. „Alexandru cel Bun primește în dar *mitre de cocîrlat*”, ap. Corina Nicolescu și Florentina Jipescu, *loc. cit.*

¹³ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 25, nota autorului: „coresp. lui ШАНК И УТ ПОСТАВА; originea cuvîntului mi-e necunoscută”.

Lipsa ulterioară, timp de trei secole, a oricărei atestări în textele scrise în românește este un motiv în plus să ne îndoim asupra circulației sale. Apoi, din secolul al XVII-lea în Țările Române se introduce moda orientală a islicelor, apar meseri islicari și, o dată cu aceasta, o terminologie de origine orientală.

Dacă am admite ipoteza că termenul de origine slavonă a circulat totuși și în limba română, el ar fi denumit alt obiect decît cel importat, determinantul **ФРЯШСКИЙ** servind la diferențierea lor. În limba slavonă cuvîntul a avut inițial sensul de „flugă”, iar apoi însemna „acoperămint de iarnă pentru cap”¹⁴, deci în limba română ar fi putut pătrunde cu sensul de „căciulă”.

Într-un document slav din 1593¹⁵ cuvîntul *șapcă* este folosit probabil cu acest sens. În textul amintit, Mihai Viteazul întărește vânzarea unor terenuri din fostul județ Rîmnîcu Sărat. Unul dintre locuitorii care încheie tranzacția dă drept aldămaș mai multe obiecte, printre care și **ѢДНА ШАПКА** (1 „șapcă”). Darul este oferit de un țaran unui consătean, de aceea credem că în acest caz cuvîntul „șapcă” nu denumea un obiect de import, ci se referea la „căciula” purtată de toți locuitorii. Dar, ca și în cazul atestărilor din secolul al XV-lea, cuvîntul apare cu sensul de „căciulă” tot numai într-un text slav.

Prima atestare, din cîte se cunosc pînă acum, a cuvîntului *șapcă* în limba română provine din Transilvania (v. *Lexicon românesc...*, Buda, 1825, s.v.), cu glosarea „căciulă”. El are o răspîndire strict regională, așa cum reiese din răspunsurile la întrebarea [1860] ALR I, aria sa delimitîndu-se în centrul Transilvaniei (v. harta alăturată nr. 1).

Cuvîntul nu pare să fi circulat în regiunea unde a fost înregistrat în 1593 în documentul slav, căci într-o traducere a acestuia în limba română, făcută de sătrarul muntean Ioniță Ionescu, în 1833, se lasă spații goale pentru cuvintele ce ar fi trebuit traduse prin „o pereche gaci de zeghe” și „o șapcă”, din fraza: **ѢДНА ЗЕГНІ ГАЦПЕ И ѢДНА ЗЕГН ЗА ПАПШЦІ И ѢДНА ШАПКА**. Omisiunea nu poate fi explicată decît prin necunoașterea termenilor de către traducător:

¹⁴ Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Viena, 1865, s. v.; *Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка*, Moscova, 1847, s. v.; cf. și dicționarele citate la nota 5. Acad. Al. Rosetti, în *Istoria limbii române*, III, București, 1940, p. 92, îl consideră pe *șapcă* unul dintre elementele vechi slave (bulgare) intrate în limba română în secolele VII—XVI, fără a-i indica sensul. Termenul nu este înregistrat de G. Mîhăilă printre împrumuturile vechi sud-slave în limba română (cf. *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960). Chiar în limba slavă termenul nu era unic, nici generalizat. În povestirile despre Vlad Tepeș, de exemplu, este folosit termenul *capa*, care va fi înlocuit cu *șapca* în redacțiile rusești (cf. Pandele Olteanu, *Limba povestirilor slave despre Vlad Tepeș*, București, 1961, p. 302: „În copilele ulterioare [ale povestirilor, n. n.] din Rusia, se schimbă îndoșeabi acele cuvinte, care prin caracterul lor local carpatic, slavo-român sau tehnic, nu erau înțelese. Astfel... *capa* este înlocuit cu *șapki* sau *kolpaki*”). După părerea lui I. S. Luria, în povestirea despre Dracula unele „nerusisme”, printre care și *capa*, au fost folosite pentru respectarea „coloritului local” (I. S. Luria — Lenin-grad, *În legătură cu originea subiectului povestirilor din secolul al XV-lea despre Dracula (Vlad Tepeș)*, în „Romanoslavica” X, 1964, p. 13).

¹⁵ Damian P. Bogdan, *Patru acte muntene din anii 1593—1630, aflate în arhiva Fundației culturale M. Kogălniceanu*, în „Arhiva românească”, III, 1939, p. 177.

¹⁶ Credem că în Muntenia *gaci* a fost un slavonism, deoarece acolo s-a perpetuat termenul *îțar* (< *îțe* + suf. *-ar*), pe cînd în Maramureș și în nord-vestul Transilvaniei termenul *gaci* datează, probabil, din timpul conviețuirii slavo-române (existența cuvîntului în slava comună a fost dovedită, Max Vasmer, *op. cit.*, I, 1953, s. v. Cf. П. Я. Черных, *Очерк русской исторической лексикологии*, Moscova, 1956, p. 71), fiind susținut ulterior de formele din limba maghiară (*gátya*) și limba ucraineană (*gачу*).

vechi slave intrate în vocabular în secolele VI—XVI²². Etimologiile date de TDRG (*cușmă* < v. sl. *kušima*) și de CADE (care invocă pe lângă etimonul ucrainean și posibilitatea unui împrumut din vsrb.) sînt mai convingătoare; se poate admite posibilitatea unei etimologii multiple.

Variantele *cujină* (*cujmă*) ne trimit și la un izvor maghiar. În limba maghiară cuvîntul este literar și răspîdit pe întreg teritoriul Ungariei²³. Prima atestare în limba maghiară, pe care o dă dicționarul lui Szarvas Gábor și Simonyi Zsigmond, datează din 1682. În limba română cuvîntul era deja înregistrat, la acea dată, în *Añonymus Caransebesiensis*. Cihac, *op. cit.*, p. 494 și Scriban, D, îl derivă numai din magh. *kucsma*.

Avînd în vedere atît datarea cuvîntului, cit și principiul cronologiei relative, putem spune că termenul *cușmă* formează al doilea strat terminologic. Pe arii mult mai restrînse, în Banat, au fost împrumutate din limba sîrbă, pentru aceeași noțiune, denumirile *clăbăi*, cf. sb. *klobuc* „căciulă, pălărie”, și *călță* < sb. *kaica* „podoabă de cap femeiască din salbe de monede”; evoluția sensului s-a petrecut pe terenul limbii române, „bonetă de noapte” → „căciulă”.

Pe o arie la fel de restrînse ca și aria împrumuturilor din sud-vestul țării, în centrul Transilvaniei circulă termenul *șapcă* „căciulă”, care a fost împrumutat, presupunem noi, din magh. *sapka*²⁴. El nu este un împrumut pe cale scrisă din slavonă, deoarece nu apare în documentele din această provincie. Probabil că inițial termenul maghiar a fost folosit pentru a denumi un anumit fel de căciulă²⁵.

Infiltrîndu-se în aria mare a lui *căciulă*, pe de o parte, iar pe de alta înlocuind sau dubiînd folosirea lui *cușmă*, *șapcă* „căciulă” s-a răspîdit cu ușurință într-o zonă de contact direct între vorbitori maghiari și români, mai ales în situația cînd și unii meșteșugari erau maghiari și modelul obiectului altul decît al căciulei. De fapt este dificil de trasat o limită precisă între utilitatea practică și modă sau fantezie atunci cînd este vorba de împrumuturi referitoare la îmbrăcăminte. Ulterior cuvîntul a ajuns să denumească, în aria unde circulă, orice fel de căciulă, așa încît la întrebarea [1860] ALR I, în punctul 259 (Corvinești, rn. Bistrița) s-a răspuns: *șapcă* [se zice] la *cușmă*.

Astăzi cuvîntul *șapcă* „căciulă” este semnalat și într-o arie izolată din jurul Brăilei²⁶. El pare să fi fost adus de către mocanii ardeleni care s-au așezat în această parte a țării²⁷ și nu credem că este continuatorul termenului pe care l-am discutat la p. 146, întîlnit în documentul slav din 1593.

Intorcîndu-ne la traducerea din 1833 a documentului din 1593, ne explicăm faptul că *șapcă* nu era cunoscut în Muntenia la acea dată din două motive: cu sensul

²² O. Densusianu, *op. cit.*, p. 171; Al. Rosetti, *op. cit.*, III, 1960, p. 69.

²³ Cf. *A magyar nyelv értelmező szótára*, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1959, s. v. Szarvas Gábor și Simonyi Zsigmond, în *Magyar nyelvtörténeti szótár*, Budapesta, 1891 afirmă că în limbile slave (rusă, sîrbo-croată, slovacă, cehă, slovenă, polonă) cuvîntul a intrat din limba maghiară, ipoteză susținută și de E. Berneker, *Slavisches Etymologisches Wörterbuch*, I, Heidelberg, 1908, s. v.

²⁴ Etimologia magh. *sapka* la I. Kniezsa, *A magyar nyelv zsláv jövevényyszavai*, I, 2, Budapesta, 1955, p. 736—737.

²⁵ Cf. descrierea pe care a făcut-o în anul 1933 Haru Vironă, de 58 de ani, din com. Sîmihaiul Almașului, rn. Huedin, „portului din bătrîni”: „bărbați o avut în cap șapcă albă cu urechi înapoi, așa întoarsă”, ap. E. Petrovici, *Texte dialectale*, Sibiu, Leipzig, 1943, p. 133. Vezi, de asemenea, răspunsurile la întrebarea [3352] ALR II „cum era portul mai de mult”: în punctele 157 (Vinători, rn. Sighișoara) „bărbații purtau șapcă [„căciulă”] cu păreți. Păreții erau cusuți cu un fel de șireturi colorate”, 260 (Becean, rn. Dej) „o fost șapcă [„căciulă”] albă cu urechi, și șapcă neagră”.

²⁶ Petru Roman, *Glosar dialectal*, București, 1939, s. v.

²⁷ Cf. I. Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961, p. 44; V. Rusu, *În legătură cu -u în limba română* (Originea ariei din sud-estul teritoriului lingvistic dacoromănesc), în „Studii și cercetări lingvistice” XII, 1960, nr. 2, p. 259—267.

precum și la ceea ce, după acest model, s-ar putea numi «reluarea propoziției subiective»⁴⁴ în exemple ca :

Și eu cred că, dacă simfonistii clasici ai vremurilor noastre n-au atins, încă, nici unul culmea meșteșugului, apoi aceasta nu se datorește decât împrejurării că nici unul din ei n-au mâncat ciuperci fripte la umbra pădurilor!

(C. Hogaș, *Opere*, București, 1956, p. 251).

Propozițiile subliniate din exemplele de mai sus prezintă, evident, unele deosebiri față de propozițiile apozitive recunoscute ca atare în toate lucrările citate. Este vorba de faptul că ceea ce reprezintă «reluarea» completivei directe și indirecte și a subiectivei (adică complementul direct și indirect și subiectul) este cerut nu de necesități de comunicare, ci de construcția gramaticală, în cazul complementului direct și indirect, sau de motive stilistice, în cazul subiectului⁴⁵. În afară de aceasta, spre deosebire de apozitivele consacrate, care urmează de obicei determinatului, ceea ce Gram. Acad. ed. a II-a numește reluarea sau anticiparea completivei directe și indirecte poate preceda sau urma determinatului iar ceea ce am numit mai sus reluarea subiectivei apare, în regulă generală, înaintea determinatului.

Dacă în ceea ce privește forma (mai exact *topica*) propozițiile «reluate sau anticipate» prin complement direct sau indirect și propozițiile «reluate» prin subiect se deosebesc de propozițiile apozitive «consacrate», în ceea ce privește conținutul propozițiile «reluate sau anticipate» prin complement direct sau indirect precum și propozițiile «reluate» prin subiect se aseamănă pînă la identitate cu propozițiile apozitive «consacrate». Astfel, fie că preced, fie că urmează determinatului, propozițiile «reluate sau anticipate» prin complement direct sau indirect și propozițiile «reluate» prin subiect au în vedere, ca și propozițiile apozitive «consacrate», obiectul care a fost prezentat deja ca o noțiune prin determinat (complementul direct și indirect sau subiectul) și care apare ca o judecată prin determinant (propozițiile la care ne referim). Plecînd de la faptul că în general un singur conținut poate fi exprimat prin mai multe «forme», credem că ceea ce Gram. Acad. ed. a II-a numește «reluarea sau anticiparea» completivei directe și indirecte, precum și ceea ce am numit, după acest model, «reluarea» subiectivei poate fi încadrat în categoria cuprinzătoare a propoziției apozitive⁴⁶.

*

O situație similară cu apozitivele atributive care determină subiectul, complementul direct și complementul indirect au, credem, și unele din propozițiile pe care Gram. Acad. ed. a II-a le discută la „corelativul propoziției cauzale”⁴⁷ și la „corelativul propozițiilor finale”⁴⁸. Astfel, în exemple ca :

⁴⁴ Ceea ce a fost numit mai sus «reluarea sau anticiparea completivei directe și indirecte» precum și «reluarea subiectivei». V. Hodiș numește „apozitii ale propozițiilor” (*art. cit.*, p. 58). Această interpretare, însă, ne-ar obliga să admitem că o singură propoziție, adică propoziția care reia sau anticipă o parte de propoziție, poate fi și subordonată față de o regentă și regentă față de o parte de propoziție din regenta propriu-zisă.

⁴⁵ Acest lucru se poate verifica prin înlăturarea, din exemplele date, a complementului direct (i), a complementului indirect (ii) și a subiectului (*aceasta*). Înlăturarea complementului direct și indirect nu are urmări asupra sensului comunicării dar face să sufere construcția gramaticală, în timp ce înlăturarea subiectului nu influențează nici construcția gramaticală, nici sensul comunicării.

⁴⁶ N. Drăganu, în *Elemente de sintaxă a limbii române*, Buc., 1945, încadrează la apozitii (p. 57—58) ceea ce gramaticile numesc în mod curent repetarea complementului direct și indirect precum și repetarea subiectului.

⁴⁷ Vol. al II-lea, p. 302.

⁴⁸ *Idem*, p. 304.

Pentru că n-a avut bani, de aceea n-a putut pleca în excursie
(după Gram. Acad. ed. a II-a, vol. al II-lea, p. 302).

De aceea e bătrână și înțeleaptă, ca să fie sigură de copilărie
(Sadoveanu, după Gram. Acad. ed. a II-a, vol. al II-lea p. 304).

propozițiile subliniate, având în vedere «obiectul» care a fost deja exprimat prin locuțiunea adverbială determinată de *aceea*, pot fi considerate propoziții apozitive complete (circumstanțiale).

Apozitivele care determină o propoziție întreagă⁴⁹, numite de F. Asan «al treilea tip de apozitive», se întâlnesc destul de rar în limba română. Acest «al treilea tip de apozitive» prezintă deosebiri atât față de apozitivele atributive și complete (circumstanțiale) cât și față de toate tipurile de propoziții subordonate. Deosebirile la care ne referim constau în *aceea* că, în timp ce toate tipurile de propoziții subordonate, inclusiv apozitivele atributive și complete (circumstanțiale), determină o parte de vorbire din regentă, «al treilea tip de apozitive» determină propoziția regentă în întregime. Propoziția apozitivă care determină o propoziție în întregime are comun cu propozițiile apozitive atributive și complete (circumstanțiale) faptul că exprimă o judecată ce are în vedere același «obiect» ca și propoziția regentă. Necesitatea comunicării a două judecăți despre un singur «obiect» în cadrul aceleiași fraze rezidă în *aceea* că judecata din regentă este redată prin elemente care nu sînt (sau se crede că nu sînt) cunoscute interlocutorului. De *aceea*, vorbitorul revine asupra «obiectului» prezentat în judecata din regentă printr-o nouă judecată constituită din elemente care sînt (sau se crede că sînt) cunoscute interlocutorului. Așadar, judecata prin care este prezentat «obiectul» în apozitivă are rolul de a explica, în sens larg, judecata prin care a fost prezentat același «obiect» în regentă. Exemplu:

...între atribut și predicat există o strînsă înrudire, datorită faptului că amîndouă arată o caracteristică a subiectului, adică amîndouă „atribuie” subiectului un semn caracteristic.

(I. Iordan, după M. Mitran, *art. cit.*, p. 44).

Plecînd de la faptul că, în fraza dată, rostul propoziției apozitive este acela de a explica (în sens larg) interlocutorului judecata exprimată prin propoziția regentă, credem că propoziția apozitivă care determină propoziția regentă în întregime poate fi numită *propoziție apozitivă explicativă*⁵⁰.

*

Referitor la felul în care se stabilește legătura între determinat și propoziția apozitivă, informațiile cele mai prețioase apar la Mioara Avram, care arată că propoziția apozitivă poate fi juxtapusă regentei⁵¹ sau poate fi legată de aceasta prin unele conjuncții subordonatoare (*că, să, ca să*⁵²), prin unele pronume relative (*ce*⁵³ și *cea ce*⁵⁴) sau prin adverbele explicative *anume* și *adică*⁵⁵. Față de punctul de vedere al Mioarei Avram găsim deosebiri doar la I. Mutiu, care consideră că propoziția apozitivă poate fi legată de regenta ei și cu ajutorul pronumelui relativ

⁴⁹ Aici încadrăm, cum am arătat mai sus, și apozitivele care determină un verb predicativ.

⁵⁰ Propoziția apozitivă explicativă nu trebuie confundată cu propoziția numită de unii cercetători *coordonată explicativă* (pentru această propoziție, vezi E. Teodorescu, *Coordonata „cauzală”*, SCSt., XIII, 1962, fasc. 2, p. 246—251, unde se dau informații bibliografice și se fac comentarii utile).

⁵¹ *Art. cit.*, p. 150.

⁵² *Idem*, p. 148.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Idem*, p. 151.

⁵⁵ *Idem*, p. 149.

care⁵⁶, și la I. Oiță, care trece printre elementele introductive ale propoziției explicative (= apozitive) și unele «expresii» de tipul *altfel spus, cu alte vorbe, mai precis, cu altă expresie*⁵⁷ etc.

În legătură cu această chestiune se pot face unele comentarii. Referindu-ne la propozițiile apozitive juxtapuse regentei, credem că în această categorie trebuie încadrate și propozițiile apozitive în interiorul sau în afara cărora se află adverbele *adică* sau *anume* sau locuțiuni adverbiale de tipul *și anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte), mai precis, cu altă expresie* etc. Aceasta pentru că, după părerea noastră, *anume,adică, și anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc. nu introduc propoziția apozitivă nici în calitate de adverbe, cum propune M. Avram, nici în calitate de conjuncții, cum sugerează I. Oiță, ci reprezintă, în contextul în care apar, cuvinte și grupuri de cuvinte incidente.

Dacă am considera că *anume,adică, și anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc. ar introduce propoziția apozitivă în calitate de adverbe cu valoare de conjuncții, atunci ar trebui ca, la fel cu toate adverbele care introduc propoziții secundare (*unde, când, cum* etc.), și adverbele *anume,adică și anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc. să se afle în mod obligatoriu între propoziția subordonată (din care să facă parte) și propoziția regentă și, în cadrul subordonatei (deci în cadrul apozitivei) să îndeplinească o anumită funcție sintactică⁵⁸. Observăm, însă, că uneori *anume,adică, și anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc., chiar dacă se află între propoziția apozitivă și propoziția regentă, nu apar ca făcând parte, după intonație (cărcea îi corespunde și o anumită punctuație), din subordonată, ci apar ca făcând parte din regentă. Exemplu :

Zicea că este de altă părere și *anume* : Decit să dai de pomană la calici simbăta, mai bine — ceva de băut mahmurilor, marta.

(Creangă, după *Gram. Acad. ed. a II-a*, vol. al II-lea, p. 282)

În acest exemplu, locuțiunea adverbială *și anume* pare doar că face parte din regentă *că este de altă părere și anume*, dar, în realitate, nu aparține acesteia. Dacă și *anume* ar face parte din regentă *că este de altă părere*, atunci, în afară de faptul că nu ar mai putea să introducă propoziția apozitivă, ar trebui să îndeplinească în cadrul regentei o anumită funcție sintactică. Cum, însă, locuțiunii adverbiale *și anume* nu i se poate găsi nici o funcție sintactică în cadrul propoziției regente, credem că această locuțiune este incidentă și, ca urmare, nu face parte din propoziția regentă.

De cele mai multe ori, adverbele și locuțiunile adverbiale la care ne referim par să aparțină propoziției apozitive, fie că se află la începutul acesteia, fie că se află în interiorul ei. Exemple :

Dezmierd un chip de copilă în felul meu, *adică* umplu un album cu diferite expresii ale unui singur cap.

(M. Eminescu, după *Gram. Acad. ed. a II-a*, vol. al II-lea, p. 282)

Se căia cum de să facă el fapte de care nu mai făcuse în viața lui, să-și bea *adecă* și simțirile.

(Ispirescu, după *Gram. Acad. ed. a II-a*, vol. al II-lea, p. 282).

În cazul în care se află la începutul propoziției apozitive, ca în primul exemplu, credem că adverbul *adică* nu introduce propoziția apozitivă pentru că, fiind incident, nu face parte din această propoziție⁵⁹. Cele spuse în legătură cu

⁵⁶ I. Muțiu (*art. cit.*, p. 253) consideră că sînt apozitive chiar și propozițiile atributive.

⁵⁷ *Art. cit.*, p. 452.

⁵⁸ În legătură cu funcția sintactică pe care o îndeplinește în cadrul propoziției adverbul ce introduce propoziția respectivă, vezi *Gram. Acad. ed. a II-a*, vol. I, p. 384—385.

⁵⁹ Dacă ar face parte din propoziția apozitivă, atunci *adică* ar trebui să îndeplinească în cadrul acesteia (*umplu un album cu diferite expresii ale unui singur cap*) o anumită funcție sintactică.

adică, din primul exemplu, sînt valabile și pentru *adeacă*, din al doilea exemplu. La acestea adăugăm că *adeacă* nu poate introduce propoziția *să-și bea și simțirile* atît datorită faptului că această propoziție este deja introdusă prin *să*⁶⁰, cit și din cauză că, logic, elementul introductiv trebuie să se afle la începutul și nu în interiorul propoziției introduse.

Considerînd că *anume*, *adică*, și *anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc. introduc propoziția explicativă [=apozitivă], I. Oitã⁶¹ este de părere că *anume* și *adică* ar trebui numite conjuncții, și *anume*, conjuncție compusă iar *altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc. expresii (cu valoare de conjuncție?!).

În legătură cu acest lucru, ar fi de observat că și *anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc., constituind echivalentul semantic și funcțional al cuvintelor *anume* și *adică*, pot fi numite mai propriu locuțiuni⁶² și nu expresii. În afară de aceasta, dacă admitem că propoziția apozitivă este o propoziție subordonată, atunci implicit, trebuie să admitem și că «conjuncțiile» și «expresiile» la care ne referim sînt subordonatoare. Cum, însă, conjuncțiile subordonatoare se află în mod obligatoriu la începutul propoziției introduse și cum «conjuncțiile» și «expresiile» *anume, adică, și anume, altfel spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc. au o topică liberă⁶³, urmează că cuvintele și grupurile de cuvinte la care ne referim, chiar dacă le-am numi «conjuncții» și «expresii», tot nu ar putea introduce propoziția apozitivă.

Urmărind să arate că propozițiile apozitive se apropie nu numai de propozițiile subordonate ci și de cele coordonate, I. Oitã afirmă că și *anume* și *adică* „spre deosebire de conjuncțiile subordonatoare servesc ca elemente de legătură nu numai între două propoziții, ci și între două părți (membre) de propoziție, ceea ce este specific pentru conjuncțiile coordonatoare”⁶⁴. Credem, însă, că afirmația conform căreia și *anume* și *adică* ar fi conjuncții coordonatoare nu corespunde realității deoarece, pentru a putea susține acest lucru ar trebui să dovedim că propoziția apozitivă stă pe același plan cu propoziția la care ea se referă. În plus, chiar dacă am admite că propoziția apozitivă stă pe același plan cu propoziția regentă, tot nu am putea considera că și *anume* și *adică* introduc propoziția apozitivă, pentru că propozițiile care stau pe același plan (=propozițiile coordonate) nu se introduc prin conjuncții ci se leagă prin conjuncții.

*

Referitor la propozițiile apozitive care se introduc printr-un element de relație subordonator, observăm că numărul elementelor introductive poate fi mai mare decît cel arătat de M. Avram. Aceasta pentru că, încadrînd în rîndul propozițiilor apozitive și propozițiile care determină subiectul, complementul direct, complementul indirect, circumstanțialul de cauză și circumstanțialul final, trebuie să admitem că și cele mai multe din elementele de relație care introduc aceste tipuri de propoziții sînt și elemente introductive ale propozițiilor apozitive. Așadar, nu numai conjuncțiile *că, să, și ca să*, ci și conjuncții ca *dacă, pentru că, fiindcă, din cauză că, pentru ca* etc. pot introduce o propoziție apozitivă (vezi exemplele de mai sus).

În afară de aceasta, plecînd de la faptul că propozițiile subiective, complementive directe și complementive indirecte se pot introduce nu numai prin pronumele relative *ce* și *cea ce* ci și prin pronumele relative *cine* și *care*, considerăm că și pronumele relative *cine* și *care* au posibilitatea să introducă o propoziție apozitivă. Exemplu:

— „Traiul lumii, dragă tată,
Cine vot, aceea lese-l

(Eminescu, *Poezii*, ed. bibliofilă, 1960, p. 78).

⁶⁰ Dacă nu considerăm că *să* este un morfem al conjunctivului.

⁶¹ *Art. cit.*, p. 452 și urm.

⁶² Credem că aceste locuțiuni nu sînt conjuncționale ci adverbiale pentru că, incidente fiind, au o anumită independență semantică.

⁶³ Vezi mai sus.

⁶⁴ *Art. cit.*, p. 459.

În sfârșit, avînd în vedere că propozițiile apozitive completive (circumstanțiale) determină și adverbe de loc, de timp, de mod etc., trebuie să încadrăm printre elementele introductive ale propozițiilor apozitive și adverbele pronominale relative unde, cînd, cum etc. Exemplu:

Cînd tronul era vacant, atunci mitropolitul convoca [adunările] pentru alegerea domnului.

(Bălcescu, după DLRLC, s.v. *atunci*, I, 2).

*

În legătură cu raportul sintactic dintre determinat și propoziția apozitivă, în bibliografia citată se găsesc opinii variate și contradictorii. Astfel, M. Avram arată că „apozitive sint. . . propozițiile atributive la care nu se vede raportul de subordonare față de termenul determinat”⁶⁵. M. Mitran exprimă un alt punct de vedere, considerînd că „raportul apozitiv trebuie descris ca un raport sintactic deosebit alît de coordonare cît și de subordonare, care se poate stabili între toate părțile de vorbire cu funcție sintactică în propoziție, ca și între propoziții”⁶⁶. I. Mușiu este de părere că propozițiile apozitive „constituie a doua categorie de incidente, pe care le-am numit incidente legate”⁶⁷. În sfârșit, V. Hodiș, reluînd o teză mai veche, afirmă că „raportul apozitiei (și al propoziției apozitive) cu termenul inițial este unul și același sub aspectul sintactic, cu raportul de coordonare”⁶⁸. Așadar, raportul sintactic dintre propoziția apozitivă și elementul la care aceasta se referă a fost considerat ca reprezentînd fie un raport de subordonare, fie un raport de coordonare, fie un raport «zero» (incidentă), fie un raport de tip special, anume raportul apozitiv. Pentru a putea identifica raportul dintre propoziția apozitivă și elementul la care aceasta se referă, este necesar, credem, să amintim criteriile după care se recunoaște, în general, un raport sintactic. După informațiile pe care le găsim în literatura de specialitate⁶⁹, raporturile sintactice se recunosc în funcție de planurile pe care le reprezintă comunicările făcute prin elementele intrate în raport și după mijloacele de exprimare a legăturilor dintre aceste planuri.

În mod obișnuit, într-o comunicare făcută printr-o frază, propozițiile intrate în raport pot sta pe același plan, în sensul că nu depind, în ceea ce privește conținutul, una de alta (= raport de coordonare)⁷⁰, sau pot sta pe planuri diferite, în sensul că conținutul unei propoziții depinde de conținutul unui element al altei propoziții sau chiar de conținutul unei propoziții întregi (= raport de subordonare). Altfel planul independenței de conținut cît și planul dependenței de conținut a propozițiilor care alcătuiesc o frază poate fi marcat formal prin juxtapunere sau prin joncțiune. Deosebirea formală a planului independenței de conținut de planul dependenței de conținut la propozițiile care alcătuiesc o frază apare doar la joncțiune, în sensul că, în timp ce propozițiile care reprezintă același plan se unesc prin conjuncții coordonatoare, propozițiile care stau pe planuri diferite pot fi introduse prin toate elementele de legătură subordonatoare (conjuncții subordonatoare, pronume relative și adverbe relative).

Într-o frază, pot să apară, fără ca acest lucru să fie obligatoriu, și propoziții care să reprezinte un alt plan decît cel al narațiunii sau povestirii, adică propoziții prin care să se comunice atitudinea vorbitorului (sau a altei persoane) față de comunicarea făcută prin frază (sau printr-o parte a frazei). Acest plan, deosebit

⁶⁵ *Art. cit.*, p. 150.

⁶⁶ *Art. cit.*, p. 45.

⁶⁷ *Art. cit.*, p. 254.

⁶⁸ *Art. cit.*, p. 52.

⁶⁹ Acad. I. Iordan, *op. cit.*, 1965, p. 688 sqq. și *Gram. Acad. ed. a II-a*, vol. al doilea, p. 9, 79, 422 etc.

⁷⁰ Pentru relativitatea independenței de conținut a propozițiilor aflate în raport de coordonare, vezi acad. Al. Graur, *Pentru o sintaxă a propozițiilor principale*, SG, I, p. 129 și urm.

atit de cel al independenței cît și de cel al dependenței, este numit curent planul incidentei (convențional, considerăm că acest «plan» reprezintă un raport sintactic «zero»). Formal, planul incidentei nu este marcat⁷¹.

*

Referindu-ne la propoziția apozitivă, observăm că aceasta, prin conținut și formă, nu poate fi considerată independentă, în contextul dat, față de propoziție cu care este pusă în legătură, fie că este juxtapusă acesteia, fie că este unită de aceasta printr-un element de legătură subordonator.

Cînd este juxtapusă propoziției cu care vine în legătură, propoziția apozitivă, dacă are verbul-predicat la un mod independent, apare, fără ca acest lucru să fie real, ca făcînd o comunicare de sine stătătoare. Astfel, într-un exemplu ca :

Iată ce zicem : această stare de lucruri este intolerabilă
(Caragiale, după M. Mitran, *art. cit.*, p. 44).

propoziția apozitivă *această stare de lucruri este intolerabilă*, dacă ar fi detașată de context, ar putea face o comunicare independentă. În contextul dat, însă, conținutul propoziției apozitive *depinde* de conținutul unui element al propoziției anterioare (pronominală relativ *ce*), lucru care se verifică prin insuficiența semantică și chiar gramaticală a propoziției *iată ce zicem*.

Cînd este unită de propoziția cu care este pusă în legătură printr-un element de relație subordonator, chiar dacă acesta este conjuncția morfen *să*, dependența de conținut a apozitivei față de regentă este subliniată și prin elementul introductiv care, în mod obligatoriu, este subordonator. Exemplu :

Lache are o idee : să șază pe o bancă
(Caragiale, după M. Avram, *art. cit.*, p. 148).

*

Din comentariile făcute mai sus putem desprinde următoarele idei :

1) Propoziția apozitivă și determinatul nu au un conținut identic și nici nu reprezintă un caz de sinonimie sintactică. Conținutul propoziției apozitive și al determinatului au în vedere un singur «obiect» care apare odată, în calitate de determinat, ca reprezentînd o noțiune (sau chiar o judecată, dacă determinatul este o propoziție), și a doua oară, în calitate de propoziție apozitivă, ca reprezentînd o judecată (alcătuită din alte elemente decît judecata de care depinde, cînd apozitiva determină o propoziție). Prezentarea unui singur «obiect» sub două (sau chiar mai multe) forme se justifică prin necesitatea de diferențiere a «obiectului» dat de un alt «obiect» care ar putea avea caracteristici similare.

2) Propozițiile apozitive pot determina părți de vorbire (substantive sau substitute ale substantivelor, adverbe sau substitute ale adverbelor și adjective sau substitute ale adjectivelor) și propoziții întregi. Datorită caracterului eterogen al elementului determinat, propozițiile apozitive se pot clasifica în *propoziții apozitive atributive*, care determină substantivul sau substitutele acestuia, *propoziții apozitive complete (circumstanțiale)*, care determină adverbul și adjectivul sau substitutele adverbului și adjectivului și *propoziții apozitive explicative*, care determină o propoziție întregă.

3) Propoziția apozitivă poate fi juxtapusă propoziției regente sau poate fi legată de aceasta printr-un element de relație subordonator. Propoziția apozitivă juxtapusă regentei poate fi semnalată, uneori, de anumite adverbe sau locu-

⁷¹ Pentru cazurile în care la începutul propoziției incidente se află un element de relație subordonator, vezi *Gram. Acad. ed. a II-a*, p. 424—425.

fiuni adverbiale incidente de tipul *anume, adică, și anume, altele spus, cu alte vorbe (cuvinte)* etc. Propoziția apozitivă legată de regentă printr-un element de relație subordonator poate fi introdusă printr-un număr relativ mare de conjuncții (*că, să, ca să, dacă, pentru că, fiindcă, din cauză că* etc.) prin pronumele relative (*cine, ce, care, ceea ce*) și prin adverbe pronominale relative (*unde, când, cum* etc.).

4) În ceea ce privește raportul sintactic dintre propoziția apozitivă și determinat, plecând de la faptul că raportul sintactic se recunoaște, în general, după planurile comunicării și după mijloacele formale de marcare a legăturii dintre aceste planuri, putem spune că propoziția apozitivă se încadrează, în funcție de conținut și de formă, la raportul de subordonare. Aceasta pentru că conținutul propoziției apozitive depinde, în contextul dat, de conținutul unui element al altei propoziții sau de o propoziție întreagă iar legătura dintre propoziția apozitivă și propoziția determinată (atunci când acestea nu sînt juxtapuse) se realizează, la fel ca la toate propozițiile subordonate, prin elemente introductive subordonatoare.

5) Așadar, propoziția apozitivă este propoziția secundară care determină un substantiv (sau substitut al acestuia), un adverb (sau substitut al acestuia), un adjectiv (sau substitut al acestuia) sau o propoziție întreagă, prezentînd, sub formă de judecată, «obiectul» care a fost indicat prin noțiunea exprimată de determinat (cînd determinatul este o propoziție întreagă, propoziția apozitivă este alcătuită din alte elemente decît propoziția determinată).

Putînd să determine, la fel ca propoziția atributivă, un substantiv sau substitut al acestuia, la fel cu propoziția completivă (circumstanțială) un adverb sau adjectiv sau substitutele acestora, și, deosebit atît de propoziția atributivă cît și de propoziția completivă (circumstanțială),⁷² și o propoziție întreagă, urmează ca propoziția apozitivă nu poate fi discutată nici la propoziția atributivă, nici la propoziția completivă (circumstanțială), ci reprezintă o categorie specială de propoziții secundare.

⁷² Cu excepția a ceea ce s-ar putea numi propoziție explicativă introdusă prin *căci* sau *că* (vezi mai sus).